

TERMINOLOGİYANIN BƏZİ MÜASİR ASPEKTLƏRİ HAQQINDA

Cəmiyyətdə baş verən dəyişmələr dilin leksik sisteminə təsir göstərir, yeni söz və terminlərin yaranmasına səbəb olur. Dilin lüğət tərkibi, eləcə də terminoloji sistemi daim zənginləşir. Dilin inkişafının müəyyən bir tarixi dövərində leksik fonda yeni leksik qatlar yaranır. Terminlər də leksik sistemin belə bir qatını təşkil edir. Dilin leksik sistemi bütövlükdə götürüldükdə iyerarxi ardıcılıqla düzülmiş spesifik səviyyələrə malik müxtəlif sistemlərin toplusudur. Yəni, bu sistemdə dilin ümumi leksikası, onun müəyyən bir hissəsini təşkil edən xüsusi leksika və bu leksik qatın müəyyən bir qismini özündə birləşdirən terminoloji leksika bir-birini tamamlayır.

Müasir dövr terminologiyasının səciyyəvi cəhəti terminlərin sayının artmasında, həmçinin ümumişlək leksik qata keçən terminlərin çoxalması ilə özünü göstərir. İndi elm, elmi-texniki tərəqqi cəmiyyətin hərəkətverici, istiqamətləndirici qüvvələrindən biridir. Hər bir dildə, o cümlədən də Azərbaycan dilində istifadə olunan terminlərdə üç meyl müşahidə olunur: 1) terminlərin ümumişləkləşməsi; 2) beynəlmiləl elmi terminlərin artması; 3) yeni terminlərin ingilis dili və onun vasitəsi ilə alınması.

Birinci meylin izahı çətin deyildir. Əgər son iyirmi, otuz ildə Azərbaycan dilində yaradılmış yeni sözlərin və yeni terminlərin sayını müəyyənləşdirib müqayisə etmək olsa, yeni terminlərin miqdarca çoxluğu açıq-aşkar şəkildə özünü göstərəcəkdir. Bu, təsadüfi deyildir. Elmi-texniki tərəqqi dövründə texnika məişətimizə sürətlə daxil olur və özü ilə bəzən yeni-yeni terminlər gətirir. Ümumişlək sözlər sırasına keçən terminlər çoxalır. İnsanların intellektual səviyyəsi artdıqca, dil əlaqələri genişləndikcə terminlərin də dildə yeri və tətbiqi sahəsi böyük miqyas alır. Birinci meyl determinləşmə də adlandırılır. Bu, terminlərin terminoloji sahədən çıxıb ünsiyyət sahəsinə daxil olmasıdır. Determinləşmə ilə yanaşı terminologiyada «reterminləşmə» anlayışı da istifadə olunur ki, bu təkrar terminləşmə anlamına gəlir. S.Sadiqova terminologiyada determinləşmə və reterminləşməyə münasibət bildirərkən göstərir ki, «terminologiyaya daxil olan terminlərin bir qismi müəyyən mühitdə ümumişlək səciyyə daşısa da, bu mühitdən kənarında xüsusi funksiya daşıyır və terminləşir. ... Müxtəlif dillərin terminoloji sisteminin təhlili göstərir ki, bütün terminoloji sahələrdə ümumişlək sözlərin terminləşməsi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda terminoloji vahidlər mövcuddur. Bu proses dilin ayrı-ayrı sahə terminologiyalarının zənginləşmə mənbələrindən biri kimi özünü göstərən dil hadisəsidir. Bu proses dilçilikdə reterminləşmə və determinləşmə adlanır» (1, s. 9).

Ötən əsrin sonlarından başlayaraq, elmlərin terminoloji sistemlərində zənginləşmə və inkişaf daha intensiv şəkildə getsə də, elm sahələrinin bəzilərində terminologiya ilə bağlı problemlər yaranmaqdadır. Bu problemləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq mümkündür: 1) terminlərin nizama salınması və sistemləşdirilməsinin zəif aparılması; 2) terminlərdə çoxmənalılıq və onların şərhində fərqlilik; 3) fərdi və ya müəllif termin yaradıcılığı meylinin güclənməsi; son dövrlərdə genişlənmiş «nominasiya partlayışı» və onunla bağlı olaraq elmi kontekstdə sözlərdən, terminlərdən istifadə zamanı dəqiqliyin, eləcə də normativliyin zəifləməsi; 4) elm sahələrinin integrativliyinin artması; 5) terminalma proseslərinin tənzimlənməməsi (2). Terminlərin bir dildən başqa dilə keçməsinin əsas səbəblərindən biri onların ifadə etdikləri anlayış və predmetlərin obyekt dildə yoxluğudur. Obyekt dildə anlayışı ifadə edən termin olmadıqda həmin termin mənbə dildən alınır. Mənbə və obyekt dillərin terminoloji səviyyədə əlaqə prosesi həmişə terminin alınması ilə nəticələnir. Çox zaman mənbə dildəki terminin obyekt dildə qarşılığı axtarılır, yeni terminin yaradılmasına cəhd göstərilir. Burada ilkin baş verən hadisə isə termin və ya sözün tərcümə edilməsinə cəhd göstərilməsidir. Deməli mənbə dildə olan terminə qarşılığı tapmaq yollarından biri də tərcümədir.

S.Sadiqova göstərir ki, «Terminologiya elm və texnikanın yeni sahələrinin yaranması və inkişafı ilə ayaqlaşmalı, geridə qalmamalıdır. Belə ki, dünya sivilizasiyasının, ictimai həyatın əksi olan terminoloji sistem müxtəlif elm sahələrini birləşdirdiyi kimi, ayrı-ayrı dillərin fonetik, leksik, qrammatik xüsusiyyətlərini də özündə birləşdirir. Ona görə də alınma və beynəlmiləl termin axını-dilə daxil olan terminlərin tənzimlənməsi, dilimizin tələblərinə uyğunlaşdırılması kimi aktual problemləri meydana çıxarır. Bu problemlərin həlli və terminologiyanın təkmilləşməsi yollarından ən başlıcası müxtəlif sahələr üzrə terminoloji lüğətlərin yaradılmasıdır» (3, s.31).

Terminologiyada «semantik transformasiya» ənənəvi olaraq reseptor dildə alınmanın semantikasının genişlənməsi və ya sıxılması, əcnəbi sözün məcazi mənada işlənməsi kimi təyin edilmişdir. Əgər ötən əsrin 50-70-ci illərində başqa dildən alınmış sözün mənasının sıxılması səciyyəvi olmuşdursa, habelə belə sözlərin nadir hallarda məcazi mənada işlənməsi fikri geniş yayılmışdısa, əsrin sonlarına yaxın çap olunmuş tədqiqat işlərində bu fikir, demək olar ki, səslənir. Leksik-semantik sistemin açıqlığı, dəyişməyə meyilliliyi, neologizmlərin yaranması bu prosesə imkan verir. Hazırda sözün semantik strukturunun dərinləşməsi, yeni mənaların yaranması mənənin genişlənməsi müşahidə olunur. İngilis dilindən alınmaların amerikanizmlərin semantikasında genişlənmə, onların müxtəlif söz qrupları arasında hərəkət etməsi aşkar hiss olunur. Sözlərin sosial-iqtisadi sahədə işlənməsində bu cəhət daha çox aşkara çıxır. Bu zaman sözün ilkin mənası dəyişə bildiyi kimi (server və s.), qala da bilir (insayder, xit, reyting və s.) Linqvistik ədəbiyyatda belə sözlər əvvəl məlum olub yeni istifadə dairəsi qazandıqlarına görə həm şərti neologizmlər, həm də funksional neologizmlər adlandırılır. «Şərti neologizm» yenidir, «funksional neologizm» isə yeni sahədə işlənmə ilə əlaqədardır. Əsl neologizmlər həm formasına, həm də nominasiyaya görə təyin olunur. Şərti neologizmlər şəffaf strukturu, aydın başa düşülməsi ilə seçilir. İngilis dilindən olan «servis» və «server» nisbi neologizm kimi müasir idman (tennis) terminologiyasında işlənir. Tennisdə «servis» topun oyuna daxil edilməsi, «server» isə topu

²¹ AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru

oyuna daxil edən oyunçunu bildirir. Hazırda «servis» və «server» terminlərinin iqtisadiyyat, informatika, sosiologiyada da yeni mənalarda işlənir: servis-əhaliyə məişət xidməti, əmtəənin istehsal və satışının yaxşılaşdırılmasına istiqamətlənmiş kompleks xidməti təmin edən marketing fəaliyyəti (iqtisadiyyat); sosioloji sorğu (sosiologiya) və s. Terminlərin dilin ümumişlək leksik qatma keçməsi hadisəsi dildə internasionalizmlərin artmasına təkan verir. Məsələn, kompüter texnologiyaları ilə bağlı xeyli sayda termin indi hər bir dilin ümumişlək leksik qatında da qrafik və fonetik cildinə görə, demək olar ki, eyni şəkildə istifadə olunur.

Avropa ölkələrinə inteqrasiya rus dilindən və onun vasitəsilə dilimizə keçən terminlər alınması axının qarşısını almışdır. Son illərdə ingilis, fransız, türk və başqa dillərdən heç bir dəyişiklik edilmədən alınıb işlədilən terminlər az deyildir. Belə terminlərin müxtəlif dillərdə eyni şəkildə yer alması terminologiyada ayırıcı bir qatı ayırmaq imkanı yaratmışdır. Terminologiyada bu qata daxil olan sözlər beynəlmiləl sözlər və ya beynəlmiləl terminlər adlandırılır. Müasir dövrdə sahə terminlərinin müxtəlif dillərdə eyniliyi və oxşarlığı hadisəsi baş verir. Beynəlmiləl terminlər, onların təyini məsələsi, beynəlmiləl sözləri alınmalardan ayırmaq və ayırmalar arasında tədqiq etmək haqqında elmi ədəbiyyatda müxtəlif fikirlər vardır.

«Beynəlmiləl terminlər» anlayışının təyininə daha çox terminin ən azı üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi əsas götürülür və beynəlmiləl terminlər buna görə təyin edilir. Tədqiqatçıların böyük bir qismi müxtəlif sistemli dillərdə qeydə alınan, oxşar semantikaya, qrafik, fonetik və morfoloji əlamətlərə malik olan sözləri internasional sözlər adlandırır. İnformasiya mübadiləsinin güclənməsi şəraitində alman yeni terminlərin ümumişlək leksik qatma keçməsi onların internasional sözə çevrilməsinə təkan verir. Fayl, monitor, vöd (ing. word), eksel, format, bufer, kolontitul, dizayn, internet, veb sayt, sayt, bloq, bloq qer, instaqram, tvitter və bir çox digər terminlər indi ümumişlək sözlər kimi də məlumdur və dünya dillərinin əksəriyyətində istifadə olunur. Buna səbəb internetin dünya miqyasında yayılması və istifadəçilərin artmasıdır. Beynəlmiləl sözlər və terminlər üçün mənşə əsas deyildir. Termin və ya sözün hansı dildə məxsus olmasından asılı olmayaraq üç müxtəlif sistemli dildə işlənməsi meyar seçilir. Eyni bir söz, yaxud terminin müxtəlif dillərə keçib o dillərdə istifadə olunması müasir dövrdə səciyyəvi haldır və bu proses güclənir.

Müasir dövr terminoloji tədqiqatlarda beynəlmiləl terminlərin müəyyənləşdirilməsi istiqamətində tədqiqatların aparılması da aktuallığı ilə seçilir. Bunun üçün ilk növbədə bu ad altında birləşdiriləcək terminlərin seçilməsi üçün meyarlar seçilməlidir. Terminin yaradılması və təyininin iki tərəfi vardır: 1) struktur- dil tərəfi; 2) anlayış tərəfi. Terminin anlayış və semantikasi bu və ya digər sahədə, sənətdə anlayışlar sisteminin inkişafı ilə əlaqədardır. Bu iki tərəf həm bir-biri, həm də tarix, mədəni-tarixi ənənələrlə qarşılıqlı bağlıdır» (4, s. 36). Linqvistlər terminlərə aşağıdakı xüsusiyyətləri aid edirlər: 1) sistemlilik; 2) tərifin mövcudluğu; 3) öz terminoloji sahəsində terminin monosemantikliyi; 4) ekspressiyanın yoxluğu; 5) üslubi neytrallıq. Terminin xüsusiyyətləri onun daxil olduğu sahədə özünü göstərir.

Müasir dövrdə terminologiya ilə bağlı tədqiqatların müxtəlif aspektlərdən aparılması, terminologiya ilə ayrı-ayrı elmlər arasında qarşılıqlı əlaqələrin və qarşılıqlı təsirlərin güclənməsi tendensiyası artır. Maşın tərcüməsi, avtomatik axtarış sistemləri, ekspert sistemlərinin hazırlanması ilə bağlı tədqiq edilən məsələlər terminlər sisteminə yanaşmada yeni münasibətlərin formalaşdırılması tələbini ortaya atır. Bir zamanlar avtomatik lüğətlərin hazırlanması məsələsinə iki tip lüğətin maşında ayrıca yerləşdirilməsi zəminində yanaşılırdısa, hazırda bu lüğətin yalnız bir tipinin olması qənaəti üstünlük təşkil edir.

Terminlərin sabitləşməsi onların dildə mənimsənilməsinin göstəricisidir. Sabitləşmiş terminlər dilin həm leksik, həm də qrammatik normalarının tələblərinə cavab verir, belə terminlərin fonetik cildi qərarlaşır, onlar üçün orfoqrafik və orfoepik normalar müəyyənləşir. Eyni zamanda termin işlək olur və sahə mütəxəssisləri tərəfindən qəbul olunur. Dünyaya inteqrasiya ilə əlaqədar siyasi, iqtisadi, mədəni sahələrlə bağlı terminlərin, əsasən beynəlxalq dil olan ingilis dilindən alınması səksəninci illərin sonunda meydana çıxan meyillərdən biridir və bu gün həmin tendensiya qloballaşmanın əsasında durur. Qloballaşma bütün dünya dillərinin terminoloji sistemində və buradan da onun ümumişlək leksik qatına təsirini günbəgün artırır. İngilis dili hazırda qlobal dil kimi bütün dillərin terminoloji sistemində nüfuz edir. Lakin həmin təsirin yalnız qloballaşma dövrünün nəticəsi hesab etmək olmaz. Azərbaycan və ingilis dili arasında əlaqələr əvvəllər də olmuşdur. Azərbaycan-ingilis dil əlaqələrinin mövcudluğunu sübut edən əsas amil müasir Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində ingilis mənəvi xeyli sözün olmasıdır. Məsələn, qazon, qol, bunker, buldoq, bluminq, biznes, biznesmen, blok, blokada, beysbol, bar, banknot, banket, ballast, noutbuk (notebook), laptop, audiobuk, peyjer, taymer (timer), şreder (shreyder), plotter, skayner, printer və sair. Bu cür alma sözlərinin həm izahlı və terminoloji lüğətlərdə, həm də ayrı-ayrı funksional üslublara aid rəhbərlik mətnlərdə işlənməsinə dair külli miqdarda misallar gətirmək olar. İngilis-Azərbaycan dil əlaqələrinin öyrənilməsi, hər şeydən əvvəl, bu əlaqələrin yaranma səbəblərini, təşəkkül dövrünü, başvermə xüsusiyyətlərini aydınlaşdırmağı tələb edir. Təhlil göstərir ki, Azərbaycanca-ingilis dil əlaqələrinin özünəməxsus cəhətləri və xüsusiyyətləri vardır. Bu əlaqələr istər yaranma, istər inkişaf, istərsə də müasir dövrdəki vəziyyətinə görə müəyyən xüsusiyyətləri ilə seçilir.

Terminologiya indi sürətli inkişaf dövrünü yaşayır. Bu, hər şeydən əvvəl, onunla bağlıdır ki, indi elm, elmi-texniki tərəqqi müasir cəmiyyətin hərəkətverici qüvvələrindən biridir. Bir vaxtlar elmlərin diferensiasiyası nəticəsində yeni sahələr yaranmışdırsa, hazırda elmlərin inteqrasiyası müasir elmi istiqamətlərin açılmasına və həmin istiqamətlərin sonradan müstəqil elm kimi inkişafına daha çox təsadüf olunur. Qeyd olunan cəhət, təbii ki, bir sahə terminlərinin digərinə keçməsinə səbəb olur. Məsələn, müasir dövrdə sürətlə inkişaf edən mühəndis dilçiliyi və avtomatik tərcümə sahələrində riyaziyyat, informasiya texnologiyaları nəzəriyyəsi, dilçilik terminləri işlənir. Nitq kommunikasiyası nəzəriyyəsində riyaziyyat, dilçilik, informatika terminlərindən istifadə olunur. Əlbəttə, belə sahələrin sayını kifayət qədər artırmaq mümkündür.

Dil cəmiyyətlə bağlı olan ictimai hadisədir. Cəmiyyət üzvləri arasında ünsiyyətin həyata keçirilməsində əsas vasitə kimi çıxış edən dil, bu cəmiyyətin müxtəlif sosial sferalarına məxsus kollektivlərin təsiri altında olur. Sosial quruluşun dillə əlaqəsi sosial təbəqələr və onları birləşdirən bütün elementlərlə vəhdət yaradır. Peşə, mədəniyyət, adət-ənənə hər biri dildə izini buraxır. Lakin bu amillər eyni dilin daşıyıcıları arasındakı ünsiyyət imkanlarını pozmur, onların bir-birini anlamasına əsaslı şəkildə mane olmur. Müasir dövrün səciyyəvi cəhətlərindən biri də qabaqcıl texnologiyanın qərbdə toplanması, ingilis dilinin millətlərarası dil rolunda çıxış etməsidir. Ona görə də yeni əşya və anlayışlar artıq daha çox adları ilə birgə alınır. Nəticədə bu adlar dildə alınma söz kimi öz yerini tutur. İngilis dilində alınma sözlərin və amerkanizmlərin dilin lüğət tərkibindəki çəkisi artır. Dilə keçən belə sözlərin böyük əksəriyyəti yeni əşya və anlayışların adlarını təşkil edir. Bu məsələni diqqət mərkəzinə çəkərkən sözləmə ilə bağlı daha bir cəhətə nəzər salmaq lazım gəlir.

Alınma sözlərin dilin öz sözləri, həmçinin dildə olan başqa alınma sözlərlə paralel istifadə edilməsi, onların semantik eyniliyi ekstralingvistik amillərlə bağlıdır. Belə işlənmə daha çox müvəqqəti səciyyə daşıyır. Alınma söz və alınma terminlə bağlı dilçilikdə kifayət qədər çox tədqiqatlar vardır (5; 6; 7 və s.). Alınma söz və ya termin dilə daxil olduqda həmin dildə müvafiq predmeti və ya anlayışı adlandırır. Bəzən dildə iki vahidin eyni denotatı ifadə etməsinə də rast gəlinir. Zaman keçdikcə paralel işlənən sözlərdən biri köhnəlir, işləklilik dərəcəsini itirir. Başqa bir hal da mümkündür. Paralel işlənən sözlərdən birinin semantikasında dəyişmə baş verir. Semantik diferensiasiya hər iki sözün dildə qalmasına imkan yaradır.

Elmlərin həm diferensiasiyası, həm də inteqrasiyası prosesləri bir-biri ilə qırılmaz əlaqədədir. Tədqiqatçıların bu proseslərə verdikləri qiymətə görə, elmlərin diferensiasiyası inteqrasiyası üçün zəmin hazırlayır. Çünki hər hansı yeni elmin, yaxud elmi tədqiqatdakı yeni istiqamətin meydana çıxması ayrı-ayrı elmlər arasındakı bolluğu doldurur, bu sahənin öyrənilməsinə asanlaşdırır. Elmlərin inteqrasiyası isə istər-istəməz diferensiasiyaya aparıb çıxarır. Belə ki, elmləri birləşdirən hər hansı məhsuldar ideya, eyni zamanda, yeni müştərək problemlərin və elm sahələrinin meydana çıxmasına imkan yaradır.

Linqvistik nominativlik ümumi şəkildə terminin düzgün yaradılması və istifadə olunmasıdır. Termin yaratma prosesi kortəbii proses deyil, bu, linqvistiklər və terminoloqların nəzarəti altında gedən bir prosesdir. Terminologiyada norma ümumədəbi dil normaları ilə ziddiyyət təşkil etməməli, ədəbi dil normalarına uyğun gəlməlidir. Bununla yanaşı, terminə qoyulan xüsusi tələblər vardır ki, bu tələblər qəbul edilmişdir. Terminə qoyulan tələblər sırasında terminologiyanın sistemliyi, terminin kontekstdən asılı olmaması, terminin qısalığı, terminin mütləq və ya nisbi birmənəlikliyi, terminin sadəliyi və anlaşılıqlığı, terminin tətbiq dərəcəsi xüsusi yer tutur. Qeyd olunan tələblər terminologiyada normativlik məsələlərini əhatə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Sadıqova S. Termini ümumişlək sözlərdən fərqləndirən cəhətlər// Terminologiya məsələləri - Bakı: Elm, 2010- s.5-11
2. Развитие терминологии теории воспитания во взаимодействии с лексикой других наук// <http://portalus.m> (с)
3. Sadıqova S. Müstəqillik illərində Azərbaycan dilində terminologiyanın inkişafı. Bakı, Avropa, 2016, 396 s.
4. Дьяков А. И. Причины интенсивного заимствования англицизмов в современном русском языке//Язык и культура. -Новосибирск, 2003. С.35-43
5. Акуленко В.В. Вопросы интернационализации словарного состава языка. Харьков, 1972
6. Брейтер М.А. Англицизмы в русском языке: история и перспективы: Пособие для иностранных студентов-русистов.-Владивосток: Диалог, 1998.
7. Крысин Л.П. Иноязычные слова в современном русском языке. - М.: Просвещение, 1968.NDA

Açar sözlər: *terminologiya, termin, beynəlmiləl termin, diskurs, semantik transformasiya, determinləşmə, reterminləşmə, terminlərin standartlaşdırılması, terminlərin unifikasiyası*

Ключевые слова: *терминология, термин, интернациональный термин, дискурс, семантическая трансформация, детерминализация, стандартизация терминов, унификация терминов*

Key words: *terminology, term, international term, common words, discourse, semantic transformation, determinology, re-terminology, standardized terms, unification of terms*NDA

On some aspects of terminology

Summary

Progress of creation process of new terms than creation of common words in modern period, reasons of relation of new directions of linguistics with terminology, role of terms used in discourse including questions of terminology and re-terminology, semantic transformation are studied in the article. As observation in one of the mentioned levels creation of terms and in another its determination is revealed, the differing influence of mentioned aspects to norms of terms is observed.

О некоторых аспектах терминологии

РЕЗЮМЕ

В статье изучается процесс опережения создания новых терминов процесса создания общих слов в современный период, причины связи терминологии с новыми направлениями лингвистики, роль терминов используемых в дискурсе, а также вопросы детерминализация и ретерминалогизации, семантическая трансформация значения термина. Наблюдение терминации в одном и детерминации в другом уровне наблюдается отличие влияния указанных аспектов на нормы терминологии.

RƏYÇİ: dos. E.Vəliyeva